

ПРЕДГОВОР

В страна, където *интересът към политиката е по-голям, отколкото към икономиката*, е напълно естествено тя да бъде обречена на **икономическо изоставане**. И това е така, защото при такава ситуация социалната енергия на обществото *лакомо* се поглъща от политическата сфера. В нея обаче императивно властват такива явления, каквито са политизирането, демагогията, популизмът и партизанщината. Но при подобно положение, на по-заден план и с второстепенно значение, остават стремежите на хората към икономическата рационалност, далновидност и предприемчивост. А те, както е известно, са от съществено значение за икономическата култура на дадено общество. Тя пък е фундаменталната предпоставка за неговото успешно развитие и съвременен напредък. Тъкмо поради това един от водещите социолози и ерудити на нашето съвремие – Даниел Бел, ще твърди, че отношението "между социално-икономическата структура на една цивилизация и нейната култура е може би най-сложният от всички проблеми, с които социологът се сблъсква". [4, с. 79]

Най-специфичното измерение на съвременния свят са именно интензивното взаимодействие и срастване между икономика и култура. Благодарение на интегрирането между тези две сфери възникна и едно ново направление в науката – *икономическата (стопанската) култура и етика*. Може би точно поради тази причина през последните години в българската научна литература непрекъснато нараства броят на изследователите, които работят в тази област. Без претенции за изчерпателност бих посочил автори като Николай Генчев, Минчо Драганов, Кръстьо Петков, Марко Семов, Румен Аврамов, Михаил Минков, Кирил Тодоров, Димитър Димитров, Аделина Миланова, Марин Паунов, Жельо Владимиров, Таня Чавдарова, Мая Келиян, Карамфил Манолов, М. Беновска-Събкова, Снежана Илиева, Цветан Давидков, Пенчо Иванов, Боян Дуранкев, Марин Маринов, Юлиан Генов, Соня Карабельова, Саша Тодорова, Борислав Нинов, Михаела Мишева, Начко Радев и др.

Изследват се различни аспекти от взаимодействието между културата и икономиката на национално и/или регионално равнище, по социални общности и предприемачески социални групи или в отделно взети организации и фирми. Макар че сред тях има философи, социолози, икономисти, антрополози, етнологзи и психолози, всички те със своите проучвания повече се допълват, отколкото разграничават. Разбира се, различията между тях са неизбежни и закономерни. Някои автори наблягат на влиянието на народопсихологията, други на културата във финансовата сфера, трети на социалните общности, четвърти на предприемачеството, а пети правят

сравнения между икономическата култура в България и икономическите култури на други страни.

Разликите обаче изглеждат бледи на фона на *общото, което ги обединява* – стремежа да се изяснят различните аспекти и фактори, които оказват влияние върху формирането на икономическата култура. Има и автори, които предпочитат вместо икономическа култура и етика да говорят за стопанска култура и етика или за бизнес култура, или за култура на предприемачеството. По този повод Бриджит Бъргър от Института за изследване на икономическата култура към Бостънския университет отбелязва, че при подобни случаи не е нужно да "си поставяме за цел да затрупваме читателя с хилядите дефиниции за културата, предлагани и отхвърляни от учените през различни периоди, само за да се появят наново и наново да бъдат отхвърлени". [5, с. 6]

Същата авторка смята, че много по-важно е да се приложи друг подход – да се разграничат *двата* основни лагера: единият е на тези автори, които разглеждат по-ограничено културата, тъй като наблюдават предимно на символните измерения, а вторият – на онези автори, които са по-обхватни, защото включват в културата "цялостния начин на живот на различни групи хора, междуличностните им отношения и атитюди, ценностите, вярванията, нормите и когнитивните им стилове". [5, с. 6] Ето защо гледната точка на автора за икономическата култура, разглеждана в по-широк смисъл, *е, че това е съвкупност от споделяни ценности, жизнени практики и социални механизми, които са се утвърдили, складирали и предали от поколение на поколение между хората като стил и начин на поведение в сферата на икономическата дейност.*

Очевидно е, че след като дадена икономическа култура зависи от натрупаните от предишните поколения ценности, жизнени практики и социални механизми, тя има своя собствена история. Затова в по-широк смисъл темата на тази книга е макросоциологическата история на стопанския живот у нас. И още нещо. Моето разбиране за феномена култура и нейната роля за развитието на обществото се гради на становището на големия български интелектуалец и мислител Петър Увалиев. Според него "... културата не е надстройка. Нито е елегантна кула, била тя от слонова кост, или нещо друго. Културата е темел, тя е под строежа! Тя определя тона на поведението ни". [8, с. 152] Цитираната мисъл на Увалиев за културата изобщо в много по-голяма степен се отнася за икономическата култура. Това разбиране за културата, в т.ч. и за икономическото ѝ проявление, оправдава липсата на теоретичното изясняване на обективните предпоставки за възникването и генезиса на капитализма в настоящия труд.

В случая авторът се интересува от *субективните предпоставки*, от онази стопанска идеология и психология на капиталистическото общество,

която Макс Вебер нарича "духа на капитализма". В редица свои произведения и особено в емблематичното си изследване "Протестантската етика и духът на капитализма" Вебер не си поставя за задача да изясни всички субективни условия за възникването на "капиталистическия дух". Той съзнателно се ограничава в проучването само на религиозните елементи на стопанската идеология на капитализма, която в генезиса на своето историческо развитие "претърпява такива превъплъщения, че в по-късен етап става идеология на промишления капитализъм и на неговия главен носител – съвременната промишлена буржоазия". [3, с. 602] Но отгук не следва, че Вебер дава религиозно обяснение на възникването на съвременния капитализъм. За него е по-важно "да се установи следното: дали и доколко религиозните влияния при качествен израз и количествена експанзия са били съпричастни на онзи "дух" и кои конкретни страни от почиващата върху капиталистическа основа култура са последици на тези влияния". [1, с. 77-78]

Следвайки Вебер, с основание може да се твърди, че всяка страна има свой културен космос, специфични и неповторими социализиращи механизми. Някои от тях са устойчиви срещу всякакви "ветрове на промените", а други са "отворени" за промяна. Устойчивите културни механизми са основните фактори за икономическо развитие. Към това разбиране се придържат все повече учени. Стига се до убеждението, че за развитието на една страна освен икономическите, технологичните и социалнополитическите условия и фактори голямо значение има и *нейният културен етос*. В предлаганата книга е направен опит тази теза да бъде потвърдена чрез историческата съдба и генезиса на икономическото и културното развитие на нашата страна.

Всеки автор има право да избира подхода при писането на дадена книга. Доскоро традиционният подход, който доминираше у нас, задължително изискваше да се търсят връзката и взаимодействието между двете разглеждани сфери, каквито в случая са икономиката и културата. Едва след това трябваше да се пристъпи към изясняване на същността, съдържанието и структурата на понятието (или категорията) икономическа култура, на нейния обхват и функции. Но в настоящата книга съществуваше и възможността да се приложи един друг подход – на аксиалните културни "оси" в историческото ни развитие. Например: натуралното самозадоволяване като културен модел за българина води началото си преди Освобождението, продължава при капитализма, развива се при социализма и битува дори и в наши дни. Друга подобна "ос" е колективизмът. Той също започва още от стопанската задруга преди Освобождението, развива се чрез кооперативното движение при капитализма и тотално се налага при социализма, като чак днес все по-осезаемо започва да губи властническите си позиции. Същото е в сила и за намесата на държавата в икономика. Тя започва не-

посредствено след Освобождението и достига апогея си в държавния тоталитаризъм при социализма, а днес вече е само със символно значение. Подобни културни "оси" са патернализъмът и егалитаризъмът, които като културни предпочитания не бяха размътени от потока на извършените исторически промени у нас.

Но след проведени дискусии този подход не беше възприет. Приложен е хронологичният подход, който също има редица недостатъци, но за сметка на това позволява на читателите по-добре да се запознаят с макро-социологическите трансформации на икономическата култура у нас. Още повече, че в "едър план" очертаването на тенденциите в българската икономическа култура все пак допринасят за изясняването на въпроса за съдържателния сюжет на настоящата книга.

Същевременно се постави изискването второто преработено издание да придобие и характер на учебно пособие не само за редовното, но и за дистанционното обучение. Студентите обаче от тази форма на обучение са около четири пъти по-малко, отколкото са в редовната форма. Възникна дилемата как да бъде поднесен настоящият материал – на електронен носител за дистанционната форма или в книжна форма за редовните студенти. Читателят, който държи книгата вече в своите ръце, сам вижда какъв е конкретният резултат и в полза на кое от двете мнения е взето съответно решение. И затова използвам случая да изкажа своята благодарност за разбирането, проявено от страна на колегите Стати Статов, Огнян Симеонов, Маргарита Александрова и Стела Ралева, които дадоха съгласието си второто преработено издание да е в книжен вид. Вярно е, че това е форма която може би в бъдеще някои ще я смятат за изоставаща и остаряла. Въпреки това сме убедени, че тя не само че не е изчерпана, но и че ще продължи да дава облика на модерната епоха, в която живеем.

Още нещо, което смятам, че е много важно. Съзнателно избягвам всички възможни дискусии за терминологичното уточняване на редица понятия. Вярно е, че мнозина биха сметнали подобно решение за рисковано и от преподавателска гледна точка за неиздържано. Но ако то не беше възприето, книгата щеше да се обремни и излишно да се усложни с метатеоретични и феноменологични разсъждения, които днешните студенти въобще не предпочитат. Те не само ги избягват, но в повечето случаи, чрез бегло прочитане на текста, бързо се запознават само с това, което по тяхна преценка може да им гарантира вземането на изпита. Поради тази причина в следващите страници ще се наблегне предимно върху следното:

- теоретико-методологично ще се направи опит да се изясни онази социално-икономическа *аура*, благодарение на която икономическите актьори под влияние на Новото време скъсват с традиционното и тривиалното, като насочват импулсите си към рационалното, прагматичното,

предприемчивото и "капиталовъзпроизвеждащо се" икономическо поведение;

- доколко в условията на Възраждането в България – при теократичната и стагнираща османска икономическа система, основните български стопански субекти успяват да възприемат онова икономическо поведение, което отговаря на изискванията на Новото време;

- в новото общество след Освобождението как чрез провежданата икономическа политика се създава социална и икономическа среда, с която да се очертава спецификата на духа на българския капитализъм както сред водещите по това време икономически субекти, така и сред преобладаващата част от населението на страната (селяни, занаятчии, дребни собственици и т.н.)

- в сравнителен план икономическата култура на преобладаващата част от българското население до Втората световна война доколко се отдалечава или приближава до образците на модерните европейски икономически култури и постижения;

- при смяната на обществената система след Втората световна война доколко възприетият "съветски имитационен модел" отдалечава или "приближава" българската икономическа култура до световните цивилизационни процеси;

- какви отрицателни последици успяват трайно да се настанят и складират в масовото обществено съзнание и поведение, за да бъдат в днешните условия задържащ фактор за по-успешен преход към пазарна икономика, който понастоящем се извършва у нас.

Разбира се, изясняването на основните въпроси на икономическата култура в периода след 1989 г. също има своето евристично значение. Но за тях времето е изключително малко и все още недостатъчно, за да се натрупат и очертаят промените в съвременната ни икономическа култура. Голяма част от тези проблеми са поколенчески и изискват да бъдат решавани от новите генерации, които тепърва предстои да излизат на историческата ни сцена в социалната, политическата и икономическата сфера. Но и те трудно биха намерили бъдещи решения, ако критично не обмислят подобни ретроспективни анализи, какъвто се предлага на следващите страници.

Дължа благодарност на подбудителите, които навремето ме накараха да напиша първото издание на книгата – Борислав Борисов и Кирил Топалов.

Особено съм признателен на рецензентите чл.-кор. проф. д.с.н. Стоян Михайлов, проф. д.ик.н. Ташо Пачев, проф. д.с.н. Кръстьо Петков и на проф. д.ф.н. Чавдар Кюранов за конкретните бележки и препоръки, направени върху ръкописа, както и за оказаната от тях помощ. Излишно е да се подчертава, че те не носят каквато и да е отговорност за написаното, още

повече че не бяха възприети редица техни предложения и виждания. Фактът, че някои от тях имат други разбирания за отделни постановки в книгата по никакъв начин не намалява *интелектуалната и личната ми задълженост*, както и голямото ми уважение и признателност към тях, не само като учени, но и като мои преподаватели и ерудити, от които съм се учил.

Използвам случая да благодаря на група колеги от катедра "Стопанска история" към УНСС за предоставените исторически материали и книги както при първото, така и при преработеното издание, а именно на Марко Димитров, Пенчо Пенчев и особено на Лиляна Велева за нейните конкретни бележки по първото издание на ръкописа. Признателен съм на много мои приятели от университета, които ме насърчаваха при написването на първото издание на тази книга. Това са Валентин Гоев, Марин Паунов, Петър Колев, Чавдар Гогов, Боян Дуранкев и др. Благодаря на секретарката на катедрата Йорданка Кателиева, както и на Геника Киркова и на семейство Радеви за тяхната безкористна редакция при първото издание. Изказвам благодарност за помощта, оказана ми при второто издание преди всичко за внимателния прочит и добрите предложения, направени от колегите Венета Кръстева и Георги Петрунов, както и на редакторките Лилия Даскалова и Лина Калайджиева, за предпечатната подготовка, направена от Емилия Лозанова, и на художника на Университетското издателство – Истилиян Божилов. Признателен съм също така и на всички, които работят в университетската библиотека, начело с тяхната ръководителка Станка Ценова.

Вероятно много близки, приятели и колеги, с които съм спорил за миналото, настоящето и/или бъдещето на икономическата култура у нас ще отхвърлят редица формулировки в тази книга. Едни като консервативни или либерални, а други пък като песимистични или оптимистични. Това обаче не омаловажава моята благодарност към всички, с които съм дискутирал по разглежданите проблеми, нито пък към техните различни мнения и виждания. Искане ми се да им кажа, че на много места в настоящата книга, въпреки че са мое творчество и мои мисли, има много изводи и постановки, *с които и аз лично не съм съгласен*. Но такава бе достоверността на изследваните от мен исторически факти и тенденции – обстоятелство, което императивно ме *принуждава да предефинирам както днес, така и за в бъдеще* редица свои възгледи и обременени от миналото си представи.